

HERBERT MARCUSE

ΚΑΤΑΠΙΕΣΤΙΚΗ ΑΝΟΧΗ

Αυτή ή πραγματεία¹ εξετάζει την ιδέα τής ανοχής στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία. Φτάνει στο συμπέρασμα, ότι ή πραγματοποίηση τής ανοχής απαιτεί μη-άνοχή απέναντι στην κυρίαρχη πολιτική πρακτική, στα φρονήματα και στις θεωρίες, καθώς και την επέκταση τής ανοχής απέναντι στην πολιτική πρακτική, στα φρονήματα και στις απόψεις, που αναθεματίζονται και καταπιέζονται. Η ιδέα τής ανοχής παρουσιάζεται σήμερα, με άλλα λόγια, σαν αυτό που ήταν αυτή στις αρχές της, στην αρχή τών νέων χρόνων, σαν ένας κομματικός σκοπός, σ'α μιά ανατρεπτική και απελευθερωτική έννοια και πράξη. Αντίθετα, αυτό που σήμερα λέγεται ανοχή και εφαρμόζεται σαν τέτοια, εξυπηρετεί σέ πολλές από τις αποτελεσματικότερες έκδηλώσεις της τ'α συμφέροντα τής καταπίεσης.

Ο συγγραφέας έχει πλήρη συνείδηση, ότι σήμερα δέν υπάρχει καμιά δύναμη, εξουσία ή κυβέρνηση, που ν'α εφαρμόζει στην πράξη μιά απελευθερωτική ανοχή, και ότι έργο και καθήκον του διανοούμενου είναι ν'α υπενθυμίζει και ν'α καλλιεργεί τις ιστορικές δυνατότητες, που φαίνεται ότι έχουν γίνει ούτοπικές, και ότι καθήκον του είναι επίσης

νά διασπᾶ τὴν ἄμεση παρουσία τῆς καταπίεσης, γιὰ νὰ γνωρίσει τὴν κοινωνία στὸ τί εἶναι καὶ τί κάνει.

Ἡ ἀνοχὴ εἶναι αὐτοσκοπός. Προϋπόθεση γιὰ μιὰ ἀνθρωπιστικὴ κοινωνία εἶναι ἡ κατάργηση τῆς βίας καὶ ἡ μείωση τῆς καταπίεσης σὲ βαθμὸ πού νὰ προφυλάσσει ἀνθρώπους καὶ ζῶα ἀπὸ τὴν ὀμότητα καὶ τὴν ἐπιθετικότητα. Μιὰ τέτοια κοινωνία δὲν ὑπάρχει ἀκόμη.

Σήμερα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, ἡ πρόοδος ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴ βία καὶ τὴν καταπίεση. Σὰν ἐκφοβιστικὸ μέσο ἐνάντια στὸν πυρηνικὸ πόλεμο, σὰν ἀστυνομικὴ ἐνέργεια ἐνάντια στὴν ἀνατροπὴ, σὰν τεχνικὴ βοήθεια στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὸν κομμουνισμό καὶ ἰμπεριαλισμό, σὰ μέθοδος εἰρήνευσης σὲ νεοαποικιακὲς ὀμότητες, ἡ βία καὶ ἡ καταπίεση ἐξαγγέλλονται, ἐφαρμόζονται καὶ ὑποστηρίζονται ἐξίσου ἀπὸ δημοκρατικὲς καὶ αὐταρχικὲς κυβερνήσεις, καὶ οἱ ἄνθρωποι, πού εἶναι ὑποταγμένοι σ' αὐτὲς τὲς κυβερνήσεις, νοθεύονται κατάλληλα γιὰ τὴν παραδοχὴ τέτοιων μεθόδων σὰν ἀναγκαίων γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ status quo. Ἡ ἀνοχὴ ἐπεκτείνεται καὶ ἀπέναντι σὲ πολιτικὰ μέτρα, σὲ ὅρους καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς, πού κανονικὰ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνεκτοί, γιὰτὶ παρεμποδίζουν, ἂν ὄχι καταστρέφουν, τὲς προοπτικὲς γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ζωῆς χωρὶς φόβο καὶ ἀθλιότητα.

Αὐτὸ τὸ εἶδος ἀνοχῆς δυναμώνει τὴν τυραννία τῆς πλειοψηφίας, ἐνάντια στὴν ὁποία εἶχαν ταχθεῖ οἱ πραγματικοὶ φιλελεύθεροι. Ὁ πολιτικὸς Τόπος τῆς ἀνοχῆς ἄλλαξε : ἐνῶ αὐτὴ λίγο πολὺ ἀφαιρεῖται σιωπηλὰ καὶ συνταγματικὰ ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση, γίνεται ἀναγκαστικὴ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐγκαθιδρυμένη πολιτικὴ. Ἡ ἀνοχὴ μεταβάλλεται ἀπὸ μιὰ ἐνεργητικὴ σὲ μιὰ παθητικὴ κατάσταση, ἀπὸ τὴν πράξη στὴν μὴ-πράξη : στὸ laissez-faire τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν. Ὁ λαὸς ἀνέχεται τὴν κυβέρνηση, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς ἀνέχεται τὴν ἀντιπολίτευση στὰ πλαίσια τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν.

Ἡ ἀνοχὴ ἀπέναντι στὸ ριζικὰ Κακὸ φαίνεται τώρα καλή, ἐπειδὴ ἐξυ-

πηρετεί τή συνοχή τοῦ συνόλου πρὸς τὸ δρόμο τῆς ἀφθονίας ἢ τῆς ἀκόμη μεγαλύτερης ἀφθονίας. Ἡ ἐπιείκεια ἀπέναντι στὴ συστηματικὴ ἀποβλάκωση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐνήλικων ἀπὸ τῆ διαφήμιση καὶ τὴν προπαγάνδα, ἡ ἐξαπόλυση ἀπάνθρωπης, καταστρεπτικῆς βίας στὸ Βιετνάμ, ἡ στρατολόγηση καὶ ἐκπαίδευση εἰδικῶν μονάδων, ἡ ἀδύναμη καὶ καλόβολη άνοχη ἀπέναντι στὴν ἀναίσχυνη ἀπάτη στὴν πώληση τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπέναντι στὴ σπατάλη καὶ στὴν προγραμματισμένη φθορὰ τῶν ἀγαθῶν δὲν εἶναι παραμορφώσεις ἢ ἀποκλίσεις, ἀλλὰ ἡ οὐσία ἐνὸς συστήματος ποὺ εὐνοεῖ τὴν άνοχη σὰ μέσο τῆς διαιώνισης τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀπόκρυψη ἄλλων διεξόδων. Ἐν ὀνόματι τῆς παιδείας, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας ἐξοργιζόμαστε περισσότερο γιὰ τὴν αὐξηση τῆς ἐγκληματικότητας τῶν νέων καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ἐγκληματικότητα ὅλο καὶ ἰσχυρότερων πυραύλων καὶ βομβῶν : τὸ ὠριμασμένο πιά ἐγκλημα ἐνὸς ὀλόκληρου πολιτισμοῦ.

Σύμφωνα μὲ μιὰ διαλεκτικὴ πρόταση τὸ "Ὅλο καθορίζει τὴν ἀλήθεια ὄχι μὲ τὴν ἔννοια, ὅτι τὸ "Ὅλο στέκει πρὶν ἢ πάνω ἀπὸ τὰ μέρη του, ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία του καθορίζουν κάθε ἰδιαίτερη συνθήκη καὶ σχέση. Ἐτσι σὲ μιὰ καταπιεστικὴ κοινωνία προοδευτικὰ κινήματα κινδυνεύουν νὰ ἀναστραφοῦν στὸ ἀντίθετό τους στὸ βαθμὸ ποὺ ἀποδέχονται τοὺς κανόνες της. Καὶ γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μιὰ ἐντελῶς ἀκραία περίπτωση : ἡ ἄσκηση πολιτικῶν δικαιωμάτων (ἐκλογές, ἐπιστολές στὸν τύπο, σὲ βουλευτές, διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, ποὺ προκαταβολικὰ παραιτοῦνται ἀπὸ τὴ βία) σὲ μιὰ κοινωνία ὀλοκληρωτικῆς διοίκησης ἐξυπηρετοῦν μόνο τὸ δυνάμωμα αὐτῆς τῆς διοίκησης μὲ τὸ νὰ πιστοποιοῦν τὴν ὕπαρξη δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἔχουν χάσει πρὸ πολλοῦ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τους. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἡ ἐλευθερία (τῆς ἔκφρασης τῶν ἰδεῶν, τῆς συνάθροισης καὶ τοῦ λόγου) γίνεται ἓνα ὄργανο γιὰ τὴ δικαιολόγηση τῆς σκλαβιάς. Καὶ ὅμως (καὶ μόνο ἐδῶ δείχνει ἡ διαλεκτικὴ πρόταση τὴν καθαρὴ πρόθεσή της) ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ ἄσκηση αὐτῶν τῶν ἐλευ-

θεριῶν παραμένουν σὰν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπανασύσταση τῆς ἀρχικῆς τους ἀντιπολιτευτικῆς λειτουργίας, μὲ τὸν ὄρο ὅτι ἡ προσπάθεια νὰ ὑπερνικήσει τὰ ἐμπόδια θὰ γίνεῖ πιὸ ἐντατική. Γενικά, λειτουργία καὶ ἀξία τῆς ἀνοχῆς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἰσότητα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν κοινωνία, ὅπου ἀσκεῖται ἡ ἀνοχή. Ἡ ἴδια ἡ ἀνοχή ὑποτάσσεται σὲ γενικότερα κριτήρια : ἡ ἔκταση ποὺ καλύπτει καὶ τὰ ὅριά της δὲν καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κοινωνία. Μὲ ἄλλα λόγια : ἡ ἀνοχή ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ, μόνο ὅταν εἶναι πραγματικὰ ὀλόπλευρη καὶ ἀσκεῖται τόσο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ λαό, τόσο ἀπὸ τοὺς κυρίους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς δούλους, τόσο ἀπὸ τοὺς διῶκτες ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ θύματά τους. Μιὰ τέτοια ὀλόπλευρη ἀνοχή εἶναι τότε μόνο δυνατή, ὅταν κανένας πραγματικὸς ἢ φανταστικὸς ἐχθρὸς δὲν κάνει ἀναγκαῖα τὴ μεταβολὴ τῆς καλλιέργειας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ σὲ ἐπιθετικότητα καὶ σκληρότητα. "Ὅσο οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχουν, οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνοχή εἶναι «βεβαρυμένες» : διατυπώνονται καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐγκαθιδρυμένη ἀνισότητα (ἢ ὅποια συμβαδίζει σίγουρα μὲ συνταγματικὴ ἰσότητα), δηλ. ἀπὸ τὴν ταξικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ἡ ἀνοχή περιορίζεται *de facto* πάνω στὸ ἔδαφος νόμιμης βίας καὶ καταπίεσης (ἀστυνομία, στρατός, κάθε λογῆς ἐπιστάσια), καὶ ἀπὸ τὶς καίριες θέσεις ποὺ κατέχουν τὰ κυρίαρχα συμφέροντα καὶ οἱ «συνδυασμοί» τους.

Αὐτοὶ οἱ περιορισμοὶ τῆς ἀνοχῆς, ποὺ δροῦν ἀπὸ τὸ βάθος, ἐρχονται πρὶν ἀπὸ τοὺς ρητοὺς καὶ νομικοὺς περιορισμοὺς ποὺ καθορίζονται ἀπὸ δικαστήρια, καταγωγὴ, κυβερνήσεις κλπ. (π.χ. «κατάσταση ἐκτάκτου ἀνάγκης», ἀπειλὴ τῆς ἐθνικῆς ἀσφάλειας, αἵρεση). Στὰ πλαίσια μιᾶς τέτοιας κοινωνικῆς δομῆς ἡ ἀνοχή μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ καὶ νὰ ἐξαγγελθεῖ: 1. σὰν παθητικὴ ἀνοχή ἀπέναντι στὶς σταθεροποιημένες καὶ ἐγκαθιδρυμένες θέσεις καὶ ἰδέες, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ βλαβερὴ τους ἐπίδραση πάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση εἶναι ὀλοφάνερη, καὶ 2. σὰν ἔμπρακτη ἐπίσημη ἀνοχή, ποὺ παραχωρεῖται τόσο στὴ δεξιὰ ὅσο καὶ στὴν ἀριστερά, σὲ ἐπιθετικὰ ὅσο καὶ σὲ εἰρηνικὰ κινήματα,

στο κόμμα του μίσους όσο και στο κόμμα της ανθρωπιᾶς. Αὐτή τὴν οὐδέτερη άνοχή τὴ χαρακτηρίζω σαν «άφηρημένη» και «καθαρή» στην έννοια που άποφεύγει νά άποκλίνει προς μιᾶ πλευρά — μ' αὐτό ὑποστηρίζει βέβαια τόν ἤδη έγκαθιδρυμένο μηχανισμό τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων.

Ἡ άνοχή που διεύρυνε τὴν έκταση και τὸ περιεχόμενο τῆς έλευθερίας ἦταν πάντοτε μή-άνεκτική άπέναντι στους έκπρόσωπους του καταπιεστικῶ status quo. Αὐτό που ένδιέφερε ἦταν μόνο ὁ βαθμός και τὸ μέγεθος τῆς μή-άνοχῆς. Στὴ σταθεροποιημένη, φιλελεύθερη κοινωνία τῆς Ἀγγλίας και τῶν ΗΠΑ έλευθερία του λόγου και τῶν συναθροίσεων δόθηκε άκόμη και στους ριζικότερους αντίπαλους τῆς κοινωνίας, ὅσο αὐτοί δέν περνούσαν από τὸ λόγο στην πράξη.

Ὅσο ἡ κοινωνία δεχόταν τούς περιορισμούς, που δροῦσαν από τὸ βάθος, φαινόταν ὅτι άσκοῦσε γενική άνοχή. Ἀλλὰ ἤδη ἡ θεωρία του φιλελευθερισμοῦ εἶχε θέσει τὴν άνοχή κάτω από ένα σημαντικό ὄρο : ὄφειλε «νά ίσχύει μόνο για ὄριμους ανθρώπους». Ὁ John Stuart Mill δέ μιλάει μόνο για παιδιά και ανήλικους, αλλά αναφέρει άκριβῶς : «Σαν αρχή, ἡ έλευθερία δέν εἶναι εφαρμόσιμη σέ μιᾶ κατάσταση πριν από τὴν εποχή, που ἡ ανθρωπότητα ἦταν ίκανή νά ξελιχθεῖ με έλεύθερη και ίση συζήτηση». Πριν από τὴν εποχή αὐτή οἱ άνθρωποι μπορούν νά εἶναι βάρβαροι, και ὁ «δεσποτισμός εἶναι μιᾶ νόμιμη κυβερνητική μορφή για βαρβάρους, με τὴν προϋπόθεση, ὅτι άποσκοπεῖ στην ανάπτυξή τους, και τὰ μέσα που χρησιμοποιεῖ εἶναι πραγματικά δικαιολογημένα για τὸ σκοπὸ αὐτό». Τὰ πολὺ γνωστὰ λόγια του Mill περιέχουν μιᾶ λιγότερο γνωστή άποψη από τὴν ὁποία έξαρτᾶται τὸ νόημά τους : τὴν έσωτερική συσχέτιση έλευθερίας και αλήθειας. Ἔχει τὸ νόημα, ὅτι ἡ αλήθεια εἶναι ὁ σκοπός τῆς έλευθερίας και ἡ έλευθερία πρέπει νά καθορίζεται και νά περιβάλλεται από τὴν αλήθεια. Με ποιά έννοια μπορεί ὅμως νά ὑπάρξει έλευθερία για χάρη τῆς αλήθειας; Ἡ έλευθερία εἶναι αυτοκαθορισμός, αυτονομία—αὐτό εἶναι περίπου μιᾶ ταυτολογία, αλλά μιᾶ ταυτολογία που προ-

έρχεται από μια ολόκληρη σειρά συνθετικών κρίσεων. Προϋποθέτει την ικανότητα, ότι ο καθένας μπορεί να όρίζει τη ζωή του, ότι είναι σε θέση να αποφασίζει τί να κάνει ή όχι, τί να υποφέρει ή να μην υποφέρει. Άλλά τὸ υποκείμενο αὐτῆς τῆς αὐτονομίας δὲν εἶναι ποτὲ τὸ τυχαῖο ἄτομο σὰν αὐτὸ ποὺ συμβαίνει νὰ εἶναι αὐτὴ τῆ στιγμῆ, ἀλλὰ περισσότερο τὸ ἄτομο σὰν ἀνθρώπινο ὄν, ποὺ εἶναι σε θέση νὰ εἶναι ἐλεύθερο μαζί με τὰ ἄλλα. Τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας μιᾶς τέτοιας ἁρμονίας ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ στὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου δὲν ἔγκειται στὴν εὕρεση ἑνὸς συμβιβασμοῦ μεταξύ ἀνταγωνιστῶν ἢ μεταξύ ἐλευθερίας καὶ νόμου ἢ μεταξύ γενικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος ἢ δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς εὐημερίας σὲ μιὰ κατεστημένη κοινωνία, ἀλλὰ ἔγκειται στὴν πραγματοποίηση μιᾶς κοινωνίας, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι σκλαβωμένος σὲ θεσμοὺς ποὺ παρεμποδίζουν προκαταβολικὰ τὴν αὐτοδιάθεση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐλευθερία καὶ γιὰ τίς ἐλευθερότερες ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες κοινωνίες πρέπει ἀκόμη νὰ δημιουργηθεῖ. Ἡ κατεύθυνση ὅπου αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ οἱ θεσμικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀλλαγές ποὺ θὰ συμβάλλουν στὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, εἶναι — τουλάχιστον στὸν ἀναπτυγμένο πολιτισμὸ — νοητές, δηλ. μπορούν νὰ ἀναγνωριστοῦν καὶ νὰ σχεδιαστοῦν πάνω στὴ βάση τῆς πείρας, με τὸ Λόγο.

Στὴν ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη οἱ σωστὲς καὶ οἱ λανθασμένες λύσεις διαχωρίζονται — ὄχι με τὴν ἔννοια ἀποδειγμένης ἀναγκαιότητας, ὄχι σὰν τὸ Θετικὸ, ἀλλὰ μόνο με τὴ βεβαιότητα μιᾶς μελετημένης καὶ λογικῆς δυνατότητας καὶ με τὴν πειστικὴ δύναμη τοῦ Ἀρνητικοῦ. Γιατὶ τὸ ἀληθινὰ Θετικὸ εἶναι ἡ κοινωνία τοῦ μέλλοντος καὶ γι' αὐτὸ στέκει πέρα ἀπὸ κάθε διατύπωση καὶ ὄρισμό, ἐνῶ τὸ ὑπάρχον Θετικὸ εἶναι αὐτό, ποὺ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ. Ὅμως ἡ πείρα καὶ ἡ κατανόηση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας μπορούν νὰ ἀναγνωρίσουν πολὺ καλὰ τί δὲν ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία καὶ τί ἐμποδίζει ἢ παραμορφώνει τὴν πραγματοποίησή της. Ἐλευθερία σημαίνει ἀπελευθέρωση, μιὰ εἰδικὴ ἱστορικὴ δια-

δικασία στη θεωρία και στην πράξη, και σαν τέτοια έχει το δίκαιο και το άδικο της, την αλήθεια και το λάθος της.

‘Η άβελαιότητα της δυνατότητας σ’ αυτό το διαχωρισμό δεν καταργεί την ιστορική αντικειμενικότητα, αλλά απαιτεί έλευθερία σκέψης και έκφρασης σαν προϋπόθεση για την εύρεση του δρόμου προς την έλευθερία — απαιτεί ά ν ο χ ή. Αυτή ή άνοχη πάντως δεν μπορεί να είναι άδιαχώριστη και ή ίδια αναφορικά με το περιεχόμενο της έκφρασης σε λόγο και πράξη. Δεν μπορεί να υποστηρίζει ψεύτικα λόγια και άδικες πράξεις, που επίδεικτικά έρχονται σε αντίφαση και αντιστέκονται στις δυνατότητες της άπελευθέρωσης. Τέτοια άδιαχώριστη άνοχη είναι δικαιολογημένη σε άθώες διαφωνίες ή σε άκαδημαϊκές συζητήσεις, είναι άπαραίτητη στην έπιστήμη και στην άτομική θρησκευτική πίστη. ‘Η κοινωνία όμως δεν μπορεί να ενεργεί άδιαχώριστα εκεί όπου ή ειρήνευση της ζωής, ή έλευθερία και ή εύτυχία βρίσκονται σε κίνδυνο : ‘Εδω πολλά πράγματα μπορούν να μη λεχθούν, όρισμένες ιδέες να μην εκφραστούν, όρισμένα πολιτικά μέτρα να μην προταθούν, μιá όρισμένη συμπεριφορά να μην έπιτραπεί, χωρίς να κάνει κανείς μ’ αυτό την άνοχη όργανο συνέχισης της σκλαβιάς. ‘Ο κίνδυνος «καταστρεπτικής άνοχής» (Baudelaire) και «καλόβολης ουδετερότητας» άπέναντι στην τέχνη έχει αναγνωριστεί: ή αγορά, ή όποια (άν και πολλές φορές με ξαφνικές άμφιταλαντεύσεις) συγκεντρώνει μέσα της τόσο την τέχνη όσο και την άντι-τέχνη ή τη μη-τέχνη και όλα τά μεταξύ τους αντιφάσκοντα στύλ, σχολές και μορφές άποτελεί «ένα άνετο δοχείο, μιá φιλική άβυσσο» (Edgar Wind, *Art and Anarchy*, New York, Knopf, 1964, σελ. 101), όπου έξαφανίζεται ό ριζοσπαστικός παλμός της τέχνης και ή διαμαρτυρία της ένάντια στην έγκαθιδρυμένη πραγματικότητα. ‘Επίσης ή λογοκρισία της τέχνης και της λογοτεχνίας είναι σε κάθε περίπτωση όπισθοδρομική. Το άύθεντικό έργο τέχνης δεν είναι στήριγμα της καταπίεσης και ή ψευδοτέχνη (που μπορεί να είναι ένα τέτοιο στήριγμα) δεν είναι τέχνη. ‘Η τέχνη στέκει ένάντια στην ιστορία, της προβάλλει αντίσταση, γιατί αυτή ήταν πάντα μιá ιστορία καταπίεσης, και

γιατί η τέχνη υποβάλλει την πραγματικότητα σε νόμους, που είναι διαφορετικοί από τους έγκυθιδρυμένους : στους νόμους τής μορφής, ή όποία παράγει μιάν άλλη πραγματικότητα — τήν άρνηση τής έγκαθιδρυμένης, άκόμη και έκει όπου η τέχνη άπεικονίζει τήν έγκαθιδρυμένη πραγματικότητα. Η τέχνη υποτάσσεται βέβαια στον άγώνα της με τήν ιστορία, στην ιστορία. Η ιστορία διεισδύει μέσα στον όρισμό τής τέχνης, καθώς και στη διαφορά μεταξύ τέχνης και ψευδοτέχνης. Έτσι συμβαίνει να γίνεται ψευδοτέχνη κάτι που άλλοτε ήταν τέχνη. Παλαιότερες μορφές, στυλ και ποιότητες, παλαιότεροι τρόποι διαμαρτυρίας και άρνησης δέν μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μιάν άλλη κοινωνία ή ένάντια σ' αυτή. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου ένα αυθεντικό έργο τέχνης περιέχει μιάν όπισθοδρομική πολιτική θέση — αυτό ισχύει για τον Ντοστογιέφσκι. Άλλά όμως, η θέση άναιρείται από τó ίδιο τó έργο : τó όπισθοδρομικό πολιτικό περιεχόμενο άφομοιώνεται, αίρεται στην καλλιτεχνική μορφή : στο έργο σά λογοτεχνία.

Η άνοχή του έλεύθερου λόγου είναι ó δρόμος τής προετοιμασίας και τής προαγωγής τής άπελευθέρωσης, ό χ ι γιατί δέν υπάρχει καμιάν αντικειμενική αλήθεια, και η άπελευθέρωση πρέπει δήθεν να είναι άναγκαστικά ένας συμβιβασμός ανάμεσα στην ποικιλία τών άπόψεων αλλά έπειδή ύ π ά ρ χ ε ι μιάν αντικειμενική αλήθεια, ή όποία μπορεί να άποκαλυφθεί και να διαγνωσθεί μόνο με τήν έμπειρία και τήν κατανόηση αυτού που υπάρχει, που μπορεί να υπάρχει και πρέπει να γίνει για τήν καλλιτέρευση τής τύχης τής άνθρωπότητας. Αυτό τó δημόσιο και ιστορικό «πρέπει» δέν είναι άμεσα αντιληπτό, δέν είναι προφανές : πρέπει να άποκαλυφθεί με τήν «τομή», με τó «διαχωρισμό», με τή «διάσπαση» (dis-cutio) του δοσμένου ύλικου, ώστε να διαχωρισθούν τó δίκαιο από τó άδικο, τó καλό από τó κακό, τó σωστό από τó λαθεμένο. Τó υποκείμενο, ή «τελειοποίηση» του όποιου έξαρτάται από μιάν προοδευτική ιστορική πράξη, είναι ó κάθε άνθρωπος σαν άνθρωπος, και αυτή η παγκοσμιότητα καθρεφτίζεται στη συζήτηση, ή όποία a priori δέν άποκλείει καμιάν ομάδα και κανένα άτομο.

Άλλά άκόμη και ό καθολικός χαρακτήρας τής άνοχής του φιλελευθερισμοϋ, τουλάχιστον στη θεωρία, βασίζονταν στην άρχή, ότι όλοι οί άνθρωποι θα ήταν (δυνάμει) άτομα, που θα μπορούσαν να μαθαίνουν να άκοϋν, να βλέπουν και να αισθάνονται άπό μόνοι τους, να άναπτύσσουν τις δικές τους τις σκέψεις, να κατανοοϋν τά πραγματικά τους συμφέροντα, δικαιώματα και ίκανότητες, άκόμη και αντίθετα στην έγκαθιδρυμένη έξουσία και γνώμη. Αυτή ήταν ή όρθολογική βάση τής έλευθερίας του λόγου και τής συνάθροισης. Η όλοπλευρη άνοχη γίνεται άμφίβολη, όταν ή όρθολογική της βάση δεν ύπάρχει πιά, όταν ή άνοχη έπιβάλλεται σε χειραγωγημένα και διαπαιδαγωγημένα άτομα, που παπαγαλίζουν τή γνώμη τών κυρίων τους σα δική τους, και για τά όποια ή έτερονομία έχει γίνει άυτονομία.

Ό σκοπός τής άνοχής είναι ή άλήθεια. Είναι ιστορικά άποδειγμένο γεγονός, ότι οί άυθεντικοί εκπρόσωποι τής άνοχής είχαν στο νοϋ τους περισσότερη και μιá άλλη άλήθεια άπ' ό,τι ή άποφαντική λογική και ή άκαδημαϊκή θεωρία. Ό John Stuart Mill μιλάει για τήν άλήθεια, ή όποια καταδιώκεται στην ιστορία και ή όποια δε θριαμβεύει πάνω στην καταδίωξη χάρη σε μιá «δική της δύναμη», γιατί «πραγματικά μπρός στη φυλακή και στην άγχόνη» δεν έχει καμιá δύναμη. Και άπαριθμεί τις «άλήθειες» που έξοντώθηκαν με σκληρότητα και άποτελεσματικότητα στις φυλακές και στις άγχόνες : Οί άλήθειες του Άρνόλδου τής Μπρέσκιας, του Φρά Ντολτσίνο, του Σαβοναρόλα, τών Άλβιγηνών, Βαλδίνων, Λολλάρδων και Ούσιτών. Η άνοχη είναι άπαραίτητη κυρίως για χάρη τών αίρετικών, έπειδή ό ιστορικός δρόμος προς τον άνθρωπισμό παρουσιάζεται σαν αίρεση, που είναι ό στόχος τής καταδίωξης άπό τις ύπάρχουσες δυνάμεις. Άλλά ή ίδια ή αίρεση δεν είναι όπωσδήποτε σημάδι τής άλήθειας.

Τό κριτήριο τής προόδου μέσα στην έλευθερία, με τó όποιο ό Mill κρίνει άυτά τά κινήματα, είναι ή μεταρύθμιση. Πρόκειται για μιá αξιολόγηση ex post και ό κατάλογός του περιέχει άντιφάσεις. (Ό

Σαβοναρόλα θά παράδιδε κι αὐτὸς τὸν Φρά Ντολτσίνο στὴν πυρᾶ). Ἡ ἀξιολόγηση *ex post* εἶναι ἀμφίβολη στὴν ἀλήθεια της : ἡ ἱστορία διορθώνει τὴν κρίση — ὅμως πολὺ ἀργά. Ἡ διόρθωση δὲ βοηθάει τὰ θύματα καὶ οὔτε ἀθώνει τοὺς δήμιους. Τὸ συμπέρασμα ὅμως εἶναι σαφές : ἡ μὴ-ἀνοχή ἐμπόδισε τὴν πρόοδο, ἄφησε νὰ συνεχίζονται ἐπὶ αἰῶνες ἡ σφαγὴ καὶ οἱ βασανισμοὶ ἀθώων. Ἐννοεῖ ὅμως αὐτὸ μιὰ χωρὶς διακρίσεις ἀνοχή, μιὰ «καθαρὴ» ἀνοχή ; Ὑπάρχουν ἱστορικὲς προϋποθέσεις, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες μιὰ τέτοια ἀνοχή νὰ παρεμποδίζει τὴν ἀπελευθέρωση καὶ νὰ πολλαπλασιάζει τὰ θύματα τοῦ *status quo* ; Μπορεῖ ἢ χωρὶς διάκριση ἐγγύηση πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν νὰ εἶναι ὀπισθοδρομικὴ ; Ἐπιτρέπεται σὲ μιὰ τέτοια ἀνοχή νὰ ματαιώνει τὴν ποιοτικὴ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ;

Θά συζητήσω αὐτὴ τὴν ἐρώτηση μόνο σὲ συσχέτιση μὲ πολιτικὰ κινήματα, τοποθετήσεις, κατευθύνσεις τῆς σκέψης καὶ φιλοσοφίες, ποὺ εἶναι σὲ πλατύτερη ἔννοια «πολιτικὲς». Ἐξάλλου θά μεταθέσω τὸ κύριο θέμα τῆς συζήτησης : δὲ θά ἀσχοληθῶ μόνο καὶ σὲ πρώτη γραμμὴ μὲ τὴν ἀνοχή ἀπέναντι σὲ ριζικοὺς ἐξτρεμισμοὺς, μειονότητες, ἀναρχικοὺς κλπ., ἀλλὰ κυριότερα μὲ τὴν ἀνοχή ἀπέναντι σὲ πλειοψηφίες, ἀπέναντι στὴν ἐπίσημη καὶ δημόσια γνώμη καὶ στοὺς ἐγκαθιδρυμένους ὑπερασπιστὲς τῆς ἐλευθερίας. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πλαίσιο τῆς συζήτησης πρέπει νὰ εἶναι μόνο μιὰ δημοκρατικὴ κοινωνία, ὅπου ὁ λαὸς παίρνει μέρος στὴ διεξαγωγή, στὴ διατήρηση καὶ στὴν ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς μὲ τὴ μορφή ἀτόμων ὡς μελῶν πολιτικῶν καὶ ἄλλων ὀργανώσεων. Σὲ ἓνα αὐταρχικὸ καθεστῶς ὁ λαὸς δὲν ἀνέχεται τὴν ἐγκαθιδρυμένη πολιτικὴ—τὴν ὑφίσταται.

Κάτω ἀπὸ ἓνα σύστημα συνταγματικῶν ἐγγυημένων καὶ (γενικὰ χωρὶς πολλὰς ἢ φανερὰς ἐξαιρέσεις) ἀσκουμένων πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ἡ ἀντιπολίτευση καὶ οἱ διαφορετικὲς γνώμες γίνονται ἀνεκτὲς, ἀρκεῖ νὰ μὴ προχωροῦν στὴ χρησιμοποίησι βίας καὶ νὰ μὴ προκηρύσσουν καὶ ὀργανώνουν βίαιη ἀνατροπὴ. Στὴ βάση ὑπάρχει ἡ παραδοχὴ, ὅτι ἡ ἐγκαθιδρυμένη κοινωνία εἶναι ἐλεύθερη καὶ ὅτι

κάθε βελτίωση, ακόμη και άλλαγή τής κοινωνικής δομής και τών κοινωνικών αξιών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεϊ στη φυσική πορεία τών γεγονότων και να προετοιμαστεϊ, να καθοριστεϊ και να εξεταστεϊ σε ελεύθερη και ίση συζήτηση στην άγορά τών ιδεών και τών αγαθών². Παραπέμποντας στην περικοπή από τον John Stuart Mill, έδειξα την καλυμένη προϋπόθεση τής παραδοχής αυτής : ελεύθερη και ίση συζήτηση μπορεί να εκπληρώσει τή λειτουργία της, μόνο όταν είναι ορθολογική —έκφραση και ανάπτυξη ανεξάρτητης σκέψης, απελευθερωμένη από πνευματικό δαμασμό, χειραγώγηση και έξωτερική εξουσία. Η έννοια του πλουραλισμού και τής ισορόπησης τών δυνάμεων δέν μπορεί να αντικαταστήσει αυτή τήν άπαιτηση. Θεωρητικά θα μπορούσε κανείς να συγκροτήσσει ένα κράτος, όπου οί πολλαπλοί έξαναγκασμοί, τά συμφέροντα και οί έξουσίες ισοζυγίζονται μεταξύ τους και οδηγούν σε ένα άληθινά γενικό και λογικό συμφέρον. Μιά τέτοια συγκρότηση όμως δέ γίνεται σε μιá κοινωνία, όπου οί δυνάμεις είναι και μένουν άνισες και αύξάνουν τó άνισο βάρος τους, αν άφεθούν στην πορεία τους. Λιγότερο καλά γίνεται, όταν ή πολλαπλότητα τών έξαναγκασμών συνενώνεται και σταθεροποιεϊται σε ένα τεράστιο σύνολο, τó όποιο άφομοιώνει τις ξεχωριστές έξισωτικές δυνάμεις με βάση ένα διαρκώς αύξανόμενο βιοτικό επίπεδο και μιá αύξανόμενη συγκέντρωση τών δυνάμεων. Ο έργάτης, τó πραγματικό συμφέρον του όποιου είναι αντίθετο μ' εκείνο του έργοδότη, ó κοινός καταναλωτής, τó πραγματικό συμφέρον του όποιου είναι αντίστροφο από εκείνο του παραγωγού, ó διανοούμενος, τó επάγγελμα του όποιου έρχεται σε σύγκρουση με αυτό του έργοδότη του, βλέπουν ότι ύποτάσσονται σε ένα σύστημα άπέναντι στο όποιο είναι αδύναμοι και φαίνονται παράλογοι. Η ιδέα ότι υπάρχουν διέξοδοι, διαφεύγει σε μιá έντελώς ούτοπική διάσταση, στην όποια και ανήκει. Μιά ελεύθερη κοινωνία είναι στην πράξη άπραγματοποίητη και ουσιαστικά διαφορετική από όλες τις υπάρχουσες κοινωνίες. "Οποίες βελτιώσεις και να γίνουν «με τή φυσική πορεία τών γεγονότων» και χωρίς ριζική μεταβολή, κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες θα είναι βελτιώσεις προς τήν

«έκτιμοῦνται» ἀμέσως μὲ τὸ μαζικὸ μέτρο τῆς συντηρητικῆς πλειοψηφίας (δηλ. γίνονται αὐτόματα κατανοητές) στὴν ἔννοια τῆς ἐπίσημης γλώσσας, ἡ ὁποία *a priori* καθορίζει τὴν κατεύθυνση, στὴν ὁποία κινεῖται ἡ διαδικασία τῆς σκέψης. Ἔτσι ἡ διαδικασία τῆς σκέψης τελειώνει ἐκεῖ πού ἀρχίζει: στὶς δοσμένες συνθήκες καὶ σχέσεις. Τὸ ἀντικείμενο τῆς συζήτησης, αὐτεπικυρούμενο, ἀποκρούει τὴν ἀντίφαση, ἀφοῦ ἡ ἀντίθεση ὀρίζεται ἐκ νέου στὴν ἔννοια τῆς θέσης. Π.χ. Θέση: ἐργαζόμαστε γιὰ τὴν εἰρήνη. Ἀντίθεση: προετοιμάζουμε πόλεμο (ἢ κίολας, κάνουμε πόλεμο). Σύνθεση θέσης καὶ ἀντίθεσης: προετοιμασία γιὰ πόλεμο εἶναι ἐργασία γιὰ τὴν εἰρήνη. Ἡ εἰρήνη ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀφοῦ περικλείνει στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση ἀπαραίτητα τὴν προετοιμασία τοῦ πολέμου (ἢ καὶ τὸν πόλεμο) καὶ ἔτσι μ' αὐτὴ τὴν ὀργουελλικὴ μορφή ὀρίζεται τὸ νόημα τῆς λέξης «εἰρήνη». Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ βασικὸ λεξιλόγιο τῆς ὀργουελλικῆς γλώσσας ἐνεργεῖ μὲ τὴν ἔννοια *a priori* κατηγοριῶν τῆς νόησης: κάθε περιεχόμενο εἶναι προσχηματισμένο. Αὐτὲς οἱ συνθήκες ἐξασθενοῦν τὴ λογικὴ τῆς ἀνοχῆς, ἡ ὁποία περικλείνει τὴν ὀρθολογικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νοήματος καὶ ἀπαγορεύει τὸν περιορισμὸ του. Κατὰ συνέπεια ἡ παραδοχὴ μὲ βάση τὴ συζήτησι καὶ ἡ ἰσότιμη περιγραφή ἀντίθετων θέσεων (ἀκόμη καὶ ἐκεῖ πού εἶναι πραγματικὰ ἰσότιμη) χάνουν εὐκόλα τὴν ἀπελευθερωτικὴ τους δύναμη σὰν παράγοντες τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς μάθησης. Πολὺ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅμως, ὅτι δυναμώνουν τὴν καθιερωμένη θέση καὶ ἀποκρούουν ἄλλες δυνατότητες.

Ἀμεροληψία σὲ ὕψιστο βαθμὸ καὶ ἴση μεταχείριση ἀνταγωνιζόμενων γνωμῶν εἶναι κύρια ἀναγκαιότητα γιὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων στὴ δημοκρατικὴ διαδικασία καὶ κύρια ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ὀρίων τῆς ἀνοχῆς. Ἀλλὰ σὲ μιὰ δημοκρατία μὲ ὀλοκληρωτικὸ σύστημα ὀργάνωσης ἡ ἀντικειμενικότητα μπορεῖ νὰ ἐκπληρώνει μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ λειτουργία, δηλ. τὴν καλλιέργεια τῆς πνευματικῆς στάσης, πού τείνει νὰ θολώνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὸ ψέμα, στὴν πληροφορία καὶ στὴν προπαγάνδα, στὸ δίκαιο καὶ στὸ ἄδικο. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα

σέ αντίθετες γνώμες έχει ήδη γίνει πριν προλάβουν να παρουσιαστούν και να συζητηθούν—έχει γίνει όχι από μιὰ συνωμοσία, από έναν άρχηγό ή προπαγανδιστή ή από μιὰ δικτατορία, αλλά μάλλον από τή «φυσική πορεία τών γεγονότων», που είναι πορεία διευθυνόμενων γεγονότων, καθώς και από τή μέσα σ' αυτά διαμορφωμένη νοοτροπία. Έπίσης και έδω τὸ ὅλο καθορίζει τήν ἀλήθεια. Χωρίς να θιγεί ή αντικειμενικότητα φανερά, ή έκλογή αυτή επιβάλλεται μέ μέσα ὅπως ή εμφάνιση μιᾶς έφημερίδας (ὅπου μιὰ έξαιρετικά σπουδαία είδηση διασπᾶται σέ έπουσιώδεις λεπτομέρειες και διανθίζεται μέ ἄσχετο ὑλικό, έτσι ὡστε μερικές ριζικά άρνητικές είδήσεις να καταχωνιάζονται), ὅπως ή παράθεση δελεαστικῶν διαφημίσεων και ὤμῶν είκόνων φρίκης, ὅπως οί ραδιοφωνικές έκπομπές, ὅπου ή μετάδοση τῶν γεγονότων διακόπτεται από έντυπωσιακές διαφημίσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα είναι μιὰ οὐδετεροποίηση τῶν ἀντιθέσεων, μιὰ οὐδετεροποίηση έξάλλου, ή ὁποία πραγματοποιεῖται στὸ στέρεο ἔδαφος τοῦ δομικοῦ περιορισμοῦ τῆς άνοχῆς και στὰ πλαίσια μιᾶς προσχηματισμένης νοοτροπίας. "Όταν ένα περιοδικὸ δημοσιεύει δίπλα-δίπλα ένα άρνητικὸ και ένα θετικὸ ἄρθρο για τήν F B I, τότε εκπληρώνει τίμια τίς ἀπαιτήσεις τῆς αντικειμενικότητας. Θα πρέπει ὅμως να ὑποθέσουμε, ὅτι τὸ θετικὸ ἄρθρο έχει μεγαλύτερες πιθανότητες ἀπήχησης, γιατί τὸ γόητρο τοῦ θεσμοῦ F B I έχει χαρακτηί βαθιά στη συνείδηση τοῦ λαοῦ. "Η ὅταν ένας έκφωνητῆς χρησιμοποιεῖ τὸν ἴδιο τόνο φωνῆς για τή μετάδοση είδήσεων για βασανισμοὺς και δολοφονίες ἀνθρώπων που άγωνίζονται για πολιτικὰ δικαιώματα σὰ να μιλοῦσε για τήν κίνηση τοῦ χρηματιστηρίου ή τὸν καιρό, ή μιλάει μέ τέτοια έξαρση ὅπως ὅταν παρουσιάζει διαφημίσεις, τότε τέτοια αντικειμενικότητα είναι ψεύτικη και προσβάλλει τὸν ἀνθρωπισμὸ και τήν ἀλήθεια, γιατί είναι ήρεμη, ἐκεῖ ὅπου ἔπρεπε να είναι έξαγριωμένη και γιατί παραιτεῖται από τήν κατηγορία, ἐκεῖ ὅπου αυτή περιέχεται στὰ γεγονότα. "Η έκφρασμένη μέ τέτοια οὐδετερότητα άνοχη έξυπηρετεῖ τήν ἀπόκρυψη ή και τήν ἀπαλλαγή τῆς επικρατούσας μή-άνοχῆς και καταπίεσης. "Όταν ὅμως ή αντικειμενικότητα έχει να κάνει κάτι μέ τήν ἀλήθεια και ὅταν ή ἀλήθεια είναι κάτι περισσότερο

ἀπὸ ὑπόθεσι τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, τότε ἡ ἀντικειμενικότητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι λαθεμένη καὶ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀνοχή ἀπάνθρωπη. Καὶ ὅταν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διασπαστεῖ ὁ ἐγκαθιδρυμένος κόσμος τῶν νοημάτων (καὶ ἡ πράξι πού περικλείνεται σ' αὐτόν) γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νὰ καταλάβει τί εἶναι ἀληθινὸ καὶ τί λαθεμένο, τότε θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ αὐτὴ ἡ ἀπατηλὴ οὐδετερότητα. Οἱ ἄνθρωποι πού εἶναι ἐκτεθειμένοι σ' αὐτὴ τὴν οὐδετερότητα δὲν εἶναι *tabulae rasae*, ἀλλὰ διαμορφώνονται ἀπὸ τὰ γεγονότα, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ζοῦν καὶ σκέπτονται χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὰ ξεπεράσουν. Γιὰ νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ γίνουν αὐτόνομοι, νὰ καταλάβουν ἀπὸ μόνοι τους τί εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία ἀληθινὸ καὶ τί λαθεμένο, θὰ πρέπει νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴν ἐξασκούμενη διαπαιδαγώγησι (πού δὲ γίνεται πιά ἀντιληπτὴ σὰν τέτοια). Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἀλλάξει ἡ κατεύθυνσι : θὰ ἔπρεπε νὰ παίρνουν πληροφορίες, πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπὸ πρὶν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνσι. Γιατί τὰ γεγονότα δὲ δίνονται ποτὲ ἄμεσα καὶ δὲν εἶναι ποτὲ ἄμεσα προσιτὰ στὸν καθένα, ἀλλὰ καθιερώνονται καὶ «παρέχονται» ἀπὸ ἐκείνους πού τὰ δημιουργοῦν. Ἡ ἀλήθεια, ἡ «ὅλη ἀλήθεια» ξεπερνάει τὰ γεγονότα καὶ ἀπαιτεῖ τὴ ρήξι μὲ ὅ,τι σ' αὐτὴ εἶναι φαινόμενο. Αὐτὴ ἡ ρήξι—προϋπόθεσι καὶ σημάδι γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου—δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ στὸ ἐγκαθιδρυμένο πλαίσιο τῆς ἀφηρημένης ἀνοχῆς καὶ τῆς νοθεμένης ἀντικειμενικότητας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτὲς εἶναι παράγοντες πού διαμορφώνουν τὸ πνεῦμα ἐ ν ἄ ν τ ι α στὴ ρήξι.

Τὰ πραγματικὰ ἐμπόδια πού ἔχει στήσει ἡ ὀλοκληρωτικὴ δημοκρατία ἐναντία στὴ δραστηριότητα ποιοτικῶν διαφορετικῶν θέσεων, εἶναι, σὲ σύγκρισι μὲ τὶς μεθόδους μιᾶς δικτατορίας, πού ἀπαιτεῖ νὰ ἐκπαιδεύσει τὸ λαὸ στὴν ἀλήθεια, ἀδύναμα καὶ ὄχι τόσο δυσάρεστα. Παρὰ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς παραμορφώσεις της, ἡ δημοκρατικὴ ἀνοχή εἶναι ἀναντίρητα ἀνθρωπινότερη ἀπὸ τὴν καθιερωμένη μὴ-ἀνοχή, πού θυσιάζει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ἐλευθερίες τῶν σύγχρονων γενεῶν γιὰ χάρη τῶν μελλοντικῶν. Ἀναρωτιέται κανεὶς, ἂν αὐτὸ εἶ-

ναι ή μοναδική λύση. Θα προσπαθήσω τώρα να υποδείξω την κατεύθυνση, στην οποία θα μπορούσε να αναζητηθεί μια απάντηση. Πάντως δεν πρόκειται για την αντίθεση ανάμεσα στη δημοκρατία και στη δικτατορία στην άφηρημένη τους μορφή.

Η δημοκρατία είναι ένα κυβερνητικό σύστημα κατάλληλο για πολλούς τύπους κοινωνιών (αυτό ισχύει ακόμη και για μια δημοκρατία με γενικό δικαίωμα ψήφου και με ισότητα απέναντι στο νόμο). Οί θυσίες για μια δημοκρατία είναι παντού και πάντα οί απαιτούμενες από μια δημοκρατική κοινωνία. Το μέγεθος αυτών των θυσιών φτάνει από κανονική έκμετάλλευση, φτώχεια, αστάθεια, μέχρι τὰ θύματα πολέμων, αστυνομικῶν ενεργειῶν, στρατιωτικῆς βοήθειας κλπ., ὅπου ἔχει εμπλακεῖ ἡ κοινωνία—και πού δεν περιορίζονται μόνο μέσα στα σύνορα τῆς ἴδιας τῆς χώρας. Τέτοιοι ὑπολογισμοὶ δεν μποροῦν ποτέ να δικαιολογήσουν τὴν ἀπαίτηση για ἄλλες θυσίες σὲ ἀνθρώπους και ἀγαθὰ ἐν ὀνόματι μιᾶς μελλοντικῆς καλύτερης κοινωνίας, ἐπιτρέπουν ὅμως τὴ στάθμιση ἀνάμεσα στὶς θυσίες για τὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας και στὸν κίνδυνο πού περικλείνει ἡ προώθηση τῶν λύσεων, πού προσφέρουν λογικὲς πιθανότητες ἐπιτυχίας για τὴν εἰρήνευση και τὴν ἀπελευθέρωση. Εἶναι σίγουρο, ὅτι καμιά κυβέρνηση δεν εὐνοεῖ τὴ δική της βίαιη παραμέριση, ἀλλὰ στὴ δημοκρατία ἓνα τέτοιο δικαίωμα εἶναι ριζωμένο στὸ λαὸ (δηλ. στὴν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ). Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οἱ δρόμοι, πάνω στους ὁποίους θα μπορούσε να ἀναπτυχθεῖ μιὰ ἀνατρεπτικὴ πλειοψηφία, δεν πρέπει να φράζονται, και ὅταν φράζονται με ὀργανωμένη καταπίεση και προπαγάνδα, τὸ ξανάνοιγμά τους ἀπαιτεῖ προφανῶς ἀντιδημοκρατικὰ μέσα. Αὐτὸ θα εἶχε σὰ συνέπεια τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου και τῆς συνάθροισης ὁμάδων και κινημάτων πού ὑποστηρίζουν μιὰ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ, τὸν ἐξοπλισμὸ, τὸν ἐθνικισμὸ, τὶς φυλετικὲς και θρησκευτικὲς διακρίσεις, ἢ πού ἀντιστέκονται στὴν ἐξάπλωση τῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν, τῆς κοινωνικῆς σταθερότητας, τῆς ἱατρικῆς περίθαλψης κλπ. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης μπορεῖ να προκαλέσει νέους και αὐστηροὺς

περιορισμούς στη διδασκαλία και στην πρακτική μιᾶς ἐκπαίδευσης, πού σύμφωνα με τις μεθόδους και ιδέες της ἐξυπηρετεῖ τὴ χειραγώγηση τοῦ πνεύματος κάτω ἀπὸ τὸ ἐγκαθιδρυμένο σύνολο τοῦ λόγου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς—καὶ μ' αὐτὸ ἀποσοβεῖ προκαταβολικὰ μιὰ ὀρθολογικὴ στάθμιση τῶν δυνατοτήτων. Στὸ βαθμὸ πού ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καταπολεμᾷ τὴν ἀπάνθρωπιᾶ, ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς τέτοιας ἐλευθερίας συνεπάγεται μὴ-ἀνοχὴ ἀπέναντι στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πάνω σὲ θανατηφόρα «μέσα ἐκφοβισμοῦ» γιὰ τὴ διατήρηση ἀπάνθρωπων καὶ ἀφύσικων συνθηκῶν κλπ. Θὰ ἐξετάσω τώρα τὴν ἐρώτηση, ποιὸς πρέπει νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπινες καὶ ἀπάνθρωπες, ἀπελευθερωτικὲς καὶ καταπιεστικὲς διδασκαλίες καὶ μεθόδους. Ἐχω ἤδη τονίσει ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν εἶναι ὑπόθεση ἀπλῶς ὑποκειμενικῆς προτίμησης ἀξιῶν, ἀλλὰ ὀρθολογικῶν κριτηρίων.

Ἐνῶ εἶναι δυνατὸ ἡ ἀντιστροφή τῆς τάσης τουλάχιστον στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς δασκάλους, ἡ συστηματικὴ ἀφαίρεση τῆς ἀνοχῆς ἀπέναντι σὲ ὀπισθοδρομικὲς καὶ καταπιεστικὲς θέσεις καὶ κινήματα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μόνο σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς μαζικῆς πίεσης πού φτάνει μέχρι τὴν ἀνατροπὴ. Μὲ ἄλλα λόγια προϋποθέτει αὐτὸ πού πρέπει νὰ γίνῃ ἀκόμη : ἀντιστροφή τῆς τάσης. Ἡ ἀντίσταση μπορεῖ ἴσως σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις νὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος. Ὁ ἀνατρεπτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἐλευθερίας παρουσιάζεται καθαρότερα σ' ἐκείνη τὴ διάσταση τῆς κοινωνίας, ὅπου ἡ ἀνοχὴ φέρνει τὶς μεγαλύτερες ζημιές: Στὸν ἐπιχειρησιακὸ χῶρο καὶ στὴ διαφήμιση. Ἐπιμένω ὅτι τέτοιες μέθοδοι, ὅπως ἡ προγραμματισμένη φθορὰ τῶν ἀγαθῶν, ἡ συμμαχία τῶν συνδικάτων με τοὺς πολιτικούς τοῦ κατεστημένου καὶ ἡ ἐξαπατητικὴ διαφήμιση δὲν ἐπιβάλλονται ἀπλῶς μόνο ἐκ τῶν ἄνω σὲ μιὰ ἀνίσχυρη πλατιὰ μάζα, ἀλλὰ αὐτὴ καὶ οἱ καταναλωτὲς στὸ σύνολό τους τὰ ἀνέχονται. Θὰ ἦταν πάντως γελοῖο σὲ σχέση μ' αὐτὲς τὶς μεθόδους καὶ τὶς ιδεολογίες πού ὑποστηρίζουν, νὰ θελήσουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ δυνατὴ ἄρση τῆς ἀνοχῆς. Αὐτὲς ἀνή-

κουν στη βάση, πάνω στην οποία στηρίζεται ή καταπιεστική κοινωνία και αναπαράγει τον έαυτό της και τις ζωτικές άμυντικές θέσεις της—ή παραμέρισή τους θα σήμαινε εκείνη την ολοκληρωτική επανάσταση, που τόσο δραστικά παρεμποδίζει αυτή ή κοινωνία.

‘Η συζήτηση πάνω στο θέμα της άνοχης σε μια τέτοια κοινωνία σημαίνει επαναζέταση του φαινομένου της βίας και της παραδοσιακής διάκρισης ανάμεσα στη βίαιη ή μη βίαιη δράση. ‘Η συζήτηση δε θα έπρεπε να θολώνεται προκαταβολικά από ιδεολογίες που έξυπηρετούν τη διαιώνιση της βίας. ‘Ακόμη και στα πιο εξελιγμένα κέντρα του πολιτισμού επικρατεί στην πραγματικότητα βία : άσκειται από την άστυνομία, σε φυλακές και σε φρενοκομεία, με τον άγώνα ενάντια σε φυλετικές μειονότητες· από τους υπερασπιστές «του έλεύθερου κόσμου» μεταφέρεται στις υποανάπτυκτες χώρες. Φυσικά, ή βία αυτή γεννάει νέα βία. ‘Αλλά ή άποφυγή της βίας ενάντια σε μια υπέρτερη βία είναι άλλο πράγμα από την προκαταβολική παραίτηση από τη βία ενάντια στη βία για ήθικούς ή ψυχολογικούς λόγους (έπειδή αυτή μπορεί να έκφοβίσει τους όπαδούς). Κανονικά, ή μη άσκηση βίας δεν κηρύσσεται μόνο στους αδύναμους, αλλά και άπαιτείται από αυτούς—είναι δηλ. περισσότερο μια άναγκαιότητα παρά μια άρετή, που συνήθως δε βλέπτει σοβαρά τα συμφέροντα των ίσχυρών. (‘Εξάιρεση είναι ή περίπτωση των ‘Ινδιών : ‘Εκεί χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλη έκταση ή παθητική αντίσταση, που άκίνητοποίησε την οικονομική ζωή της χώρας ή που άπειλοῦσε να την άκίνητοποιήσει. ‘Η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα : σε τέτοιο βαθμό ή παθητική αντίσταση δεν είναι πια παθητική, παύει να είναι μη-βίαιη. Το ίδιο ίσχύει και για τις γενικές άπεργίες). ‘Η διάκριση του Ροβεσπιέρου ανάμεσα στην τρομοκρατία της έλευθερίας και σ’ αυτή του δεσποτισμού και ο ήθικός του έγκωμιασμός της πρώτης συγκαταλέγονται στις πειστικότερες, καταραμένες παραπλανήσεις, αν και με τη λευκή τρομοκρατία χύθηκε περισσότερο αίμα από ό,τι με την κόκκινη. ‘Η συγκριτική κρίση των διαφόρων κοινωνικών συστημάτων σύμφωνα με τον άριθμό των θυμάτων τους θα ήταν ή ποσολογική μέθοδος, ή όποια

ἀποκαλύπτει τὴν ἀπὸ ἀνθρώπους ἀσκούμενη τρομοκρατία, ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἔκανε τὴ βία ἀναγκαία. Παίρνοντας ὑπόψη τὴν ἱστορική λειτουργία, ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατική καὶ στὴν ἀντιδραστική βία, ἀνάμεσα στὴ βία τοῦ καταπιεζόμενου καὶ στὴ βία τοῦ καταπιεστή. Ἠθικὰ κοιταγμένο: καὶ οἱ δυὸ μορφὲς τῆς βίας εἶναι ἀπάνθρωπες καὶ κακὲς – ἀλλὰ ἀπὸ πότε γίνεται ἱστορία σύμφωνα μὲ ἠθικὰ κριτήρια; Τὴ στιγμή ποὺ ἀρχίζει ἡ χρησιμοποίησή της, ὅταν ὁ καταπιεζόμενος ξεσηκώνεται ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς καὶ οἱ φτωχοὶ ἐνάντια στοὺς πλούσιους, ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῆς πραγματικῆς βίας σημαίνει μείωση τῆς διαμαρτυρίας ἐνάντια σ' αὐτή.

«Ἄς τὸ καταλάβουμε μιὰ καὶ καλή: ἂν σήμερα τὸ βράδυ ἀρχίζε ἡ βία, ἐνῶ ἡ ἐκμετάλευση καὶ ἡ καταπίεση δὲν εἶχαν ὑπάρξει ποτὲ πάνω στὴ γῆ, τότε θὰ μπορούσε ἴσως ἡ διακηρυγμένη μὴ ἀσκηση βίας νὰ ἐξομαλύνει τὴ φιλονικία. Ὄταν ὅμως ὀλόκληρο τὸ καθεστῶς μέχρι καὶ οἱ πιὸ μὴ-βίαιες σκέψεις σας κατευθύνονται ἀπὸ μιὰ καταπίεση αἰώνων, τότε ἡ παθητικότητά σας σᾶς ἐντάσσει στὸ στρατόπεδο τῶν καταπιεστώων». (Sartre, πρόλογος στὸ βιβλίο τοῦ Frantz Fanon, *Les Damnés de la Terre*, Paris 1961, σελ. 22).

Ἄκριβῶς ἡ ἐννοια τῆς ψευδοῦς ἀνοχῆς καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ δικαιολογημένα καὶ ἀδικαιολόγητα ὅρια τῆς ἀνοχῆς, ἀνάμεσα σὲ προοδευτική καὶ ὀπισθοδρομική ἐκπαίδευση καὶ ἀνάμεσα σὲ ἐπαναστατική καὶ ἀντιδραστική βία ἀπαιτοῦν τὸν καθορισμὸ τῶν κριτηρίων τῆς ἐγκυρότητάς τους. Αὐτὰ τὰ κριτήρια πρέπει νὰ προηγούνται στὰ συνταγματικά καὶ νομικά κριτήρια (ὅπως «κατάσταση ἐκτάκτου ἀνάγκης» καὶ ἄλλους καθιερωμένους ὁρισμοὺς πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν), ποὺ διατυπώνονται καὶ χρησιμοποιοῦνται σὲ μιὰ ὑπάρχουσα κοινωνία· γιατί τέτοιοι ὁρισμοὶ προϋποθέτουν μόνοι τους τὰ κριτήρια τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς καταπίεσης, ποὺ εἶναι χρησιμοποίησιμα ἢ ὄχι στὴν ἐκάστοτε κοινωνία: εἶναι ἐξειδικεύσεις γενικῶν ἐννοιῶν. Ἀπὸ ποιὸν καὶ μὲ ποιά κριτήρια γίνεται ἡ πολι-

τική διάκριση ανάμεσα στην αλήθεια και στο λάθος, στην πρόοδο και στην όπισθοδρόμηση (γιατί σ' αυτό τον τομέα τὰ ζεύγη τῶν ἐνοιῶν ἔχουν τὴν ἴδια σημασία) καὶ πῶς δικαιολογεῖται ἡ ἐγκυρότητά τους ; Ἰσχυρίζομαι, ὅτι στὴν ἐρώτηση δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ βάση τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία καὶ στὴ δικτατορία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴ δικτατορία ἓνα ἄτομο ἢ μιὰ ομάδα χωρὶς ἀποτελεσματικὸ ἔλεγχο ἀπὸ τὸ λαὸ σφετερίζεται τὴ θέληση τοῦ συνόλου. Ἱστορικά, ἀκόμη καὶ στὶς δημοκρατικότερες δημοκρατίες, ἐκεῖνες οἱ ζωτικὲς ἀποφάσεις, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν κοινωνία σὰ σύνολο, παίρνονται συνταγματικὰ ἢ πραγματικὰ ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες ομάδες χωρὶς ὁ λαὸς νὰ ἔχει ἀσκήσει δραστικὸ ἔλεγχο. Ἡ εἰρωνική ἐρώτηση : ποιοὺς ἐκπαιδεύει τοὺς ἐκπαιδευτές ; (δηλ. τοὺς πολιτικούς ἡγέτες), ἰσχύει ἐπίσης καὶ στὴ δημοκρατία. Ἡ μοναδικὴ ἀληθινὴ ἀντίταξη στὴ δικτατορία καὶ στὴν ἄρση της, θὰ ἦταν (σὲ συσχέτιση μὲ τὴν ἐρώτηση αὐτή) μιὰ κοινωνία, ὅπου ὁ «λαὸς» ἔχει μεταβληθεῖ σὲ αὐτόνομα ἄτομα, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὶς καταπιεστικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴ ζωὴ, ποὺ γίνεται μέσα στὰ πλαίσια τῶν συμφερόντων τῶν ἰσχυρῶν, καὶ ὅπου σὰν τέτοιοι ἀπελευθερωμένοι ἄνθρωποι ἐκλέγουν τὴν κυβέρνησή τους καὶ ὀρίζουν τὴ ζωὴ τους. Μιὰ τέτοια κοινωνία δὲν ὑπάρχει πουθενά. Στὸ μεταξύ, ἡ ἐρώτηση πρέπει νὰ διερευνηθεῖ ἀφηρημένα—μὲ μιὰ ἀφαίρεση ὀχι τῶν ἱστορικῶν δυνατοτήτων, ἀλλὰ τῶν πραγματικοτήτων στὶς ὑπάρχουσες κοινωνίες.

*Ἐκανα κατανοητό, ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ σωστὴ καὶ στὴν ψευδὴ ἀνοχή, ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ στὴν όπισθοδρόμηση ἐπιτυγχάνεται ὀρθολογικὰ πάνω σὲ ἐμπειρικὴ βάση. Οἱ πραγματικὲς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὴν ἐκάστοτε βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες σὲ κάθε βαθμίδα ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς πηγές καὶ κατὰ μεγάλο μέρος μποροῦν νὰ μετρηθοῦν καὶ νὰ ὑπολογισθοῦν. Στὴ βαθμίδα τῆς προηγμένης βιομηχανικῆς κοινωνίας αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τοὺς ὀρθολογικοὺς τρόπους τῆς ἀξιοποίησης αὐτῶν τῶν πηγῶν καὶ τὴν κατανομή

του ἔθνικοῦ εἰσοδήματος μὲ πρωταρχικὸ σκοπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ζωτικῶν ἀναγκῶν καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸ μείωση τῆς σκληρῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀδικίας. Μὲ ἄλλα λόγια : εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ ἡ κατεύθυνση, πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀλλάξουν οἱ ἰσχύοντες θεσμοί, οἱ πολιτικὲς μέθοδοι καὶ θέσεις γιὰ τὴν αὐξηση τῆς πιθανότητος μιᾶς εἰρήνης, ποὺ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν ψυχρὸ πόλεμο, καθὼς καὶ γιὰ μιὰ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ φτώχεια, καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση. Ἐπίσης εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστοῦν πολιτικὲς μέθοδοι, θέσεις καὶ κινήματα, ποὺ νὰ εὐνοοῦν αὐτὴ τὴν πιθανότητα καθὼς καὶ ἐκεῖνες, ποὺ ἐπιδιώκουν τὸ ἀντίθετο· ἡ καταπίεση τῶν ὀπισθοδρομικῶν μεθόδων κλπ. εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἰσχυροποίηση τῶν προοδευτικῶν.

Τὸ ἐρώτημα, ποῖος εἶναι κατάλληλος νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς διακρίσεις, τοὺς ὀρισμοὺς καὶ τὶς ἐρευνες γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, ἔχει βρεῖ τώρα μιὰ λογικὴ ἀπάντηση : κάθε ἄνθρωπος μὲ «ὠριμὲς ἱκανότητες», κάθε ἓνας ποὺ ἔχει μάθει νὰ σκέπτεται ὀρθολογικὰ καὶ αὐτόνομα. Ἡ ἀπάντηση στὴν ἐκπαιδευτικὴ δικτατορία τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἡ δημοκρατικὴ ἐκπαιδευτικὴ δικτατορία ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Ἡ ἰδέα τοῦ John Stuart Mill περὶ τοῦ *res publica* δὲν εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς πλατωνικῆς : καὶ ὁ φιλελεύθερος ἀπαιτεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ Λόγου ὄχι μόνον σὰν πνευματικὴ, ἀλλὰ καὶ σὰν πολιτικὴ δύναμη. Στὸν Πλάτωνα ὁ Λόγος περιορίζεται στὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν φιλοσόφων-βασιλέων. Στὸν Mill κάθε ἄνθρωπος παίρνει μέρος στὶς συζητήσεις καὶ στὶς ἀποφάσεις—ἀλλὰ μόνον σὰ λογικὸ ὄν. Ὅπου ἡ κοινωνία ἔχει περάσει στὴ φάση ὀλοκληρωτικῆς διοίκησης καὶ προπαγάνδας, αὐτοὶ θὰ ἦταν ἐξάλλου ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς καὶ ὄχι ὅπωςδήποτε οἱ ἐκλεγμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαιδευτικῆς δικτατορίας, ἀλλὰ γιὰ τὸ σπάσιμο τῆς τυραννίας τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῶν χαλκευτῶν τῆς στὴν κλειστὴ κοινωνία.

*Ἄν ὑποθέσουμε, ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ στὴν

όπισθοδρόμηση μπορεί να αποδειχτεί εμπειρικά σαν όρθολογική και ότι ή άνοχη μπορεί να εφαρμοστεί και να δικαιολογήσει για πολιτικούς λόγους μια άυστηρά διακριτική μέθοδο (κατάργηση τής φιλελεύθερης πίστης σε έλεύθερη και ίση συζήτηση) τότε αυτό οδηγεί σε μια έντελώς αδύνατη συνέπεια. Έχω πει ότι σύμφωνα με μια έσωτερική λογική ή άφαίρεση τής άνοχής άπέναντι σε όπισθοδρομικά κινήματα και μια διακριτική άνοχη για χάρη προοδευτικών τάσεων, θα ήταν ταυτόσημη με την «έπίσημη» προώθηση τής ανατροπής. Ό ιστορικός ύπολογισμός τής προόδου (που είναι σήμερα ύπολογισμός για μια προοπτική μείωση τής άπανθρωπιάς, τής άθλιότητας και τής καταπίεσης) φαίνεται ότι περικλείνει την έκλογή ανάμεσα σε δυό μορφές πολιτικής έξουσίας : τής έξουσίας, που προέρχεται από τις νόμιμες δυνάμεις (με τή νόμιμη δράση τους και τή σιωπηλή τους συμφωνία ή άνικανότητα για τήν παρεμπόδιση τής βίας), και τής έξουσίας, που προέρχεται από πιθανά ανατρεπτικά κινήματα. Αναφορικά προς τα τελευταία, μια πολιτική τής άνισης μεταχείρισης θα προφύλαγε τα ριζοσπαστικά άριστερά κινήματα από τα δεξιά. Μπορεί ό ιστορικός ύπολογισμός, να επεκταθεί λογικά στη δικαιολόγηση τής μιας μορφής έξουσίας εις βάρος τής άλλης ; "Η καλύτερα (άφοϋ «δικαιολόγηση» έχει μια ήθικολογική άπόχρωση) ύπάρχει μια ιστορική άπόδειξη, που να δηλώνει ότι ή κοινωνική προέλευση και ή ισχύς τής βίας (προερχόμενης είτε από τις κυριαρχούμενες είτε από τις κυριαρχοϋσες τάξεις, από τους φτωχούς ή από τους πλούσιους, από τους άριστερους ή τους δεξιούς) βρίσκεται σε μια, δυνάμενη να αποδειχτεί, σχέση με την πρόοδο (όπως αυτή διατυπώθηκε πιο πάνω) ;

Παρ' όλους τους περιορισμούς, που άπαιτεί μια ύπόθεση, ή όποια στηρίζεται σε ένα μη ολοκληρωμένο ιστορικό παρελθόν, φαίνεται ότι ή βία, που προέρχεται από την επανάσταση των καταπιεσμένων τάξεων, έσπαζε για λίγο την ιστορική συνέχεια τής άδικίας, τής σκληρότητας και τής σιωπηλής συγκατάβασης, για λίγο, αλλά άρκετά δραστικά, ώστε να επιτύχει τή διεύρυνση του χώρου τής

ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ἀνεκτότερη κατανομή τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς καταπίεσης σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύστημα—μ' ἓνα λόγο τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἀγγλικοὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἡ κινέζικη καὶ ἡ κουβανέζικη ἐπανάσταση μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν παραστατικὰ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ἀντίθετα ἀπ' αὐτό, μιὰ ἱστορικὴ ἀλλαγὴ ἀπὸ ἓνα κοινωνικὸ σύστημα στὸ ἄλλο, ποὺ σήμαινε τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἐμπνεύστηκε καὶ δὲν ἐπιβλήθηκε ἀπὸ ἓνα ἀποτελεσματικὸ κίνημα «ἐκ τῶν κάτω», καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν κατάρευση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας στὴ Δύση, ἡ ὁποία ὁδήγησε σὲ μιὰ μεγάλη περίοδο κατάπτωσης, ποὺ κράτησε αἰῶνες, ὥσπου γεννήθηκε μιὰ ἀνώτερη περίοδος πολιτισμοῦ μὲ τὴ βία τῶν αἰρετικῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀγροτικὲς καὶ ἐργατικὲς ἐξεγέρσεις τοῦ 14ου αἰῶνα³.

Ἡ βία ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἱστορία καὶ προερχόταν ἀπὸ τὶς κυρίαρχες τάξεις, δὲ φαίνεται νὰ ἔχει καμιὰ τέτοια σχέση μὲ τὴν πρόοδο. Ἡ μεγάλη σειρὰ δυναστικῶν καὶ ἱμπεριαλιστικῶν πολέμων, ἡ διάλυση τοῦ κινήματος τῶν Σπάρτακιστῶν στὴ Γερμανία τὸ 1919, ὁ φασισμὸς καὶ ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς δὲν ἔσπασαν τὴ συνέχεια τῆς καταπίεσης, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν στερῶσαν καὶ τὴν ἐκσυγχρόνισαν. Εἶπα : «προερχόμενη ἀπὸ τὶς κυρίαρχες τάξεις» : δὲν ὑπάρχει βέβαια σχεδὸν καμιὰ ὀργανωμένη βία ἐκ τῶν ἄνω, ποὺ νὰ μὴν ἐνεργοποιεῖ καὶ κινητοποιεῖ τὴν ὑποστήριξη τῶν μαζῶν· τὸ ἀποφασιστικὸ ἐρώτημα εἶναι σὲ τίνοιο ὄνομα καὶ γιὰ συμφέρον ποιῶν ὁμάδων καὶ θεσμῶν ἐξαπολύεται τέτοια βία. Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ὅπωςδὴποτε μιὰ ἀπάντηση *ex post* : σύμφωνα μὲ τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα, ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων, θὰ μπορούσε νὰ προεξοφληθεῖ, καὶ προεξοφλήθηκε κατὰ πόσο τὸ κίνημα θὰ ὑποβοηθοῦσε τὴν ἰσχυροποίηση τῆς παλαιᾶς τάξης ἢ θὰ ἔφερνε μιὰ νέα.

Ἀπελευθερωτικὴ ἀνοχὴ θὰ σήμαινε λοιπὸν μὴ-ἀνοχὴ ἀπέναντι σὲ δεξιὰ κινήματα καὶ ἀνοχὴ ἀπέναντι σὲ ἀριστερὰ κινήματα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς μὴ-ἀνοχῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ

καλύπτει τόσο τὸ πεδίο τῆς δράσης ὅσο καὶ αὐτὸ τῆς συζήτησης καὶ τῆς προπαγάνδας, δηλ. τὸ λόγο καὶ τὴν πράξη. Τὸ παραδοσιακὸ κριτήριό τοῦ «καταφανοῦς καθημερινοῦ κινδύνου» φαίνεται πὼς δὲν ἀρκεῖ πιά γιὰ ἓνα ἐπίπεδο, ὅπου ὅλη ἡ κοινωνία βρίσκεται στὴν κατάσταση τοῦ θεατρικοῦ κοινοῦ τῆ στιγμῆ πού κάποιος φωνάζει «πυρκαγιά», βρίσκεται στὴν κατάσταση, ὅπου σὲ κάθε στιγμῆ θὰ μπορούσε νὰ ξεσπάσει ἡ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή, ὅχι μόνο ἐξαιτίας μιᾶς τεχνικῆς ἀνεπάρκειας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ κακὴ ὀρθολογικὴ ἐκτίμηση τῶν κινδύνων ἢ ἀπὸ ἓναν ἀπερίσκεπτο λόγο ἑνὸς ἡγέτη. Στὸ παρελθὸν οἱ λόγοι τῶν ἡγετῶν τοῦ φασισμού καὶ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ ἦταν ἄμεσο προοίμιο τῶν ὤμοτήτων. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν προπαγάνδα καὶ στὴ δράση, ἀνάμεσα στὴν ὀργάνωση καὶ στὴν ἐξαπόλυσή της ἐναντία στοὺς ἀνθρώπους ἦταν ἐλάχιστη. Ἡ ἐξάπλωση τοῦ λόγου ἔπρεπε ὅμως νὰ εἶχε παρεμποδιστεῖ πρὶν εἶναι πολὺ ἀργά : ἂν ἡ δημοκρατικὴ ἀνοχή εἶχε ἀνασταλεῖ τῆ στιγμῆ πού οἱ μελλοντικοὶ ἡγέτες ἀρχίζαν τὴν προπαγάνδα τους, ἡ ἀνθρωπότητα θὰ εἶχε μιὰ πιθανότητα νὰ ἀποφύγει τὸ Auschwitz καὶ τὸν παγκόσμιό πόλεμο.

Ἡ ὀλοκληρὴ ἢ μεταφασιστικὴ περίοδος εἶναι μιὰ περίοδος καταφανοῦς καὶ καθημερινοῦ κινδύνου. Κατὰ συνέπεια ἡ πραγματικὴ εἰρήνευση ἀπαιτεῖ ἀφαίρεση τῆς ἀνοχῆς πρὶν ἀπὸ τὴν πράξη : στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν λόγο, τὸν τύπο καὶ τὴν εἰκόνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μιὰ τέτοια ἀκραία κατάργηση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐλευθέρου λόγου καὶ τῆς ἐλεύθερης συνάθροισης δικαιολογεῖται μόνο, ὅταν ἡ κοινωνία στὸ σύνολό της βρίσκεται σὲ ἔσχατο κίνδυνο. Ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ κοινωνία μας βρίσκεται σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση ἀνάγκης, ἡ ὁποία ἔχει καταστήσει πιά φυσικὴ κατάσταση. Διάφορες γνώμες καὶ «φιλοσοφίες» δὲν μποροῦν πιά νὰ προσελκύουν εἰρηνικὰ ὄπαδους καὶ νὰ πείθουν μὲ ὀρθολογικὲς αἰτιολογήσεις : ἡ «ἀγορὰ τῶν ἰδεῶν» ὀργανώνεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ ἐκείνους, πού ἔχουν στὰ χέρια τους τὰ ἐθνικὰ καὶ ἀτομικὰ συμφέροντα. Στὴν κοινωνία αὐτῆ, στὴν ὁποία οἱ ἰδεολόγοι ἔχουν κηρύξει τὸ «τέλος τῆς ἰδεολογίας», ἡ παραπλανη-

μένη συνείδηση έχει γίνει γενική συνείδηση—αρχίζοντας από την κυβέρνηση και φτάνοντας μέχρι τον τελευταίο άνθρωπο. Οί μικρές, αδύναμες ομάδες, που αγωνίζονται ενάντια στην παραπλανημένη συνείδηση πρέπει να βοηθηθούν : ή διατήρησή τους είναι χρησιμότερη από τή συντήρηση καταπατημένων δικαιωμάτων και ελευθεριών, που προσφέρουν συνταγματική κάλυψη σ' εκείνους που καταπιέζουν αυτές τις μειονότητες. Στο μεταξύ πρέπει να έχει γίνει ήδη φανερό, ότι ή άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων από εκείνους που δεν τ' έχουν, προϋποθέτει στέρηση τών πολιτικών δικαιωμάτων σ' εκείνους ακριβώς που παρεμποδίζουν τήν άσκησή τους, και ότι ή απελευθέρωση τών καταραμένων αυτής τής γής δεν προϋποθέτει μόνο τήν καταπίεση τών παλαιών αλλά και τών νέων τους κυρίων.

“Οτι ή άνοχη άφαιρείται από όπισθοδρομικά κινήματα, πριν ακόμη αναπτύξουν δράση και ότι ή μη—άνοχη άσκεείται και άπέναντι στο λόγο, στη σκέψη και στη γνώμη (προπάντων άπέναντι στους συντηρητικούς και στην πολιτική δεξιά)—αυτές οί αντιδημοκρατικές ιδέες άντιστοιχοῦν στην πραγματική εξέλιξη τής δημοκρατικής κοινωνίας, ή όποια κατάστρεψε τή βάση για τήν όλόπλευρη άνοχη. Οί συνθήκες κάτω από τις όποιες ή άνοχη μπορεί να ξαναγίνει μια απελευθερωτική και έξανθρωπιστική δύναμη πρέπει ακόμη να δημιουργηθοῦν. “Αν ή άνοχη έξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τήν προστασία και τή διατήρηση μιᾶς καταπιεστικής κοινωνίας, και αν προσφέρεται για να έξουδετερώνει τήν αντιπολίτευση και να κάνει τους ανθρώπους άδιάφορους για άλλες καλύτερες μορφές ζωής, τότε ή άνοχη έχει διαστραφεί. “Όταν αυτή ή διαστροφή αρχίζει να μπαίνει μέσα στο πνεῦμα, στη συνείδηση και στις ανάγκες του άτομου, και όταν έτερόνομα συμφέροντα τó κατακυριεύουν πριν ακόμη μπορέσει να άντιληφθει τή σκλαβιά του, τότε οί προσπάθειες ενάντια στην κατάργηση τής άνθρωπιᾶς του πρέπει να αρχίζουν εκεί, όπου ή παραπλανημένη συνείδηση παίρνει μορφή (ή καλύτερα : διαμορφώνεται συστηματικά), πρέπει να καταργήσουν τις αξίες και τις εικόνες που τρέφουν αυτή τή συνείδηση. Αυτό είναι φυσικά λογοκρισία και μάλιστα προληπτική λογοκρισία,

άλλα που είναι καθαρά ενάντια στη λίγο ή πολύ καλυμένη λογοκρισία, που διαπερνάει τὰ μαζικά μέσα έπικοινωνίας. "Όπου ή παραπλανημένη συνείδηση κυριαρχεί στη συμπεριφορά του έθνους και των μαζών, μεταφράζεται αυτόνομα σε πράξη : ή καθησυχαστική απόσταση ανάμεσα στην ιδεολογία και στην πραγματικότητα, ανάμεσα στην καταπιεστική σκέψη και στην καταπιεστική δράση και ανάμεσα στον καταστρεπτικό λόγο και στην καταστρεπτική πράξη μειώνεται επικίνδυνα. Έτσι ή διάγνωση τής παραπλανημένης συνείδησης μπορεί να προσφέρει τὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο για μιὰ γενικότερη χειραφέτηση—ένα ελάχιστο σημεῖο βέβαια, αλλά από τή διεύρυνση τέτοιων σημείων εξαρτᾶται ή πιθανότητα μιᾶς ἀλλαγῆς.

Οί δυνάμεις τής χειραφέτησης δέν ταυτίζονται με μιὰ κοινωνική τάξη, ή όποία με βάση τήν οικονομική της κατάσταση είναι ἀπαλλαγμένη από τήν παραπλανημένη συνείδηση. Οί δυνάμεις αυτές είναι σήμερα ἀπελπιστικά διασπαρμένες μέσα στην κοινωνία και οί ἀγωνιζόμενες μειονότητες και οί ἀπομονωμένες ομάδες στέκουν συχνά σε αντίθεση με τήν ἴδια τους τήν ήγεσία. Μέσα στο σύνολο τής κοινωνίας πρέπει να δημιουργηθεῖ πάλι ὁ πνευματικός χῶρος για ἄρνηση και διαλογισμό. Ἀπωθημένη από τή γραφειοκρατική κοινωνία, ή προσπάθεια για χειραφέτηση είναι σήμερα «ἀφηρημένη». Περιορίζεται στη διευκόλυνση τής ἀναγνώρισης αὐτοῦ που συμβαίνει, στην ἀπελευθέρωση τής γλώσσας από τήν τυραννία τής ὀργουελλικῆς σύνταξης και λογικῆς και στην εξέλιξη των έννοιων που συλλαμβάνουν τήν πραγματικότητα. Περισσότερο από κάθε ἄλλη φορά ισχύει ή πρόταση, ὅτι ή πρόοδος στην ἐλευθερία ἀπαιτεῖ πρόοδο τής σ υ ν ε ἰ δ η σ η ς τής ἐλευθερίας. "Όταν τὸ πνεῦμα ἔχει γίνει ὑποκείμενο-ἀντικείμενο τής πολιτικῆς και των μεθόδων της, ή πνευματική ἀυτονομία, ή προσπάθεια τής καθαρῆς σκέψης ἔχει γίνει ὑπόθεση τής π ο λ ι τ ι κ ῆ ς ἑ κ π α ἰ δ ε υ σ η ς (ή καλύτερα, τής ἀντι-εκπαίδευσης).

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οί ἄλλοτε ἀξιολογικά οὐδέτεροι, τυπικοί παράγοντες τής μάθησης και τής διδασκαλίας πολιτικοποιούνται σήμερα

αυθόρμητα : τὸ νὰ μαθαίνει κανεὶς, νὰ γνωρίζει καὶ νὰ κατανοεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀλήθεια, σημαίνει ἀπὸ κάθε ἄποψη ριζικὴ κριτικὴ, ἐπανάσταση στὴ σκέψη. Σὲ ἕναν κόσμον, ὅπου οἱ ἀνθρώπινες ἱκανότητες καὶ ἀνάγκες ἐμποδίζονται ἢ διαστρέφονται, ἡ αὐτόνομη σκέψη ὀδηγεῖ σὲ ἕναν «ἀντίστροφο κόσμον» : στὴν ἀντίφαση καὶ στὴν ἀντίθεση τοῦ ἐγκαθιδρυμένου κόσμου τῆς καταπίεσης. Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση δὲν ἔχει ἀπλῶς κατασκευαστεῖ, δὲν εἶναι ἀπλῶς προῖον συγχυσμῆς σκέψης ἢ τῆς φαντασίας, ἀλλὰ ἡ λογικὴ ἐξέλιξη τοῦ δοσμένου, ὑπάρχοντος κόσμου. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀπελευθέρωση καὶ ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς διεξόδου ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ βάρος μιᾶς καταπιεστικῆς κοινωνίας, ἡ καταπίεση εἰσχωρεῖ ἀκόμη καὶ στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρον πρὶν ἀπ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Τὸ ὅτι τὸ πνεῦμα καλύπτεται προκαταβολικὰ μὲ ἕνα ἐπίστρομα δυσκολεύει τὴν οὐδετερότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα : ἂν ὁ φοιτητὴς δὲ μάθει νὰ σκέπτεται πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, θὰ ἔχει τὴν τάση νὰ κατατάσσει τὰ γεγονότα στὰ ὑπάρχοντα ἀξιολογικὰ πλαίσια. Ἡ ἀπόκτηση καὶ ἡ μετάδοση τῶν γνώσεων ἀπαγορεύει τὴ διαχώριση καὶ ἀπομόνωση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια στὸ σύνολό της. Στὴν ἀλήθεια ἀνήκει οὐσιαστικὰ ἡ ἀναγνώριση τῆς τρομακτικῆς διάστασης, μέσα στὴν ὁποία φτιάχνεται ἡ ἱστορία ἀπὸ τοὺς νικητὲς καὶ γράφεται γι' αὐτοὺς, δηλ. τῆς διάστασης, μέσα στὴν ὁποία ἡ ἱστορία ἦταν μιὰ συνεχῆς καταπίεση. Αὐτὴ ἡ καταπίεση περιέχεται στὰ γεγονότα, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἴδια· ἔτσι εἶναι ἐπιβαρυνμένα μὲ μιὰ ἀρνητικὴ ἀξία σὰ μέρος καὶ ἄποψη τῆς ἴδιας τους τῆς πραγματικότητας. Τὸ νὰ ἐξετάζει κανεὶς τὶς μεγάλες σταυροφορίες ἐ ν ἄ ν τ ι α στὸν ἀνθρωπισμὸ (ὅπως αὐτὲς ἐνάντια στοὺς Ἄλβιγηνούς) καὶ τὶς ἀπελπιστικὲς σταυροφορίες γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ μὲ τὴν ἴδια ἀντικειμενικότητα, σημαίνει οὐδετεροποίηση τῆς ἀντίθετης ἱστορικῆς λειτουργίας τους, συμφιλίωση τῶν δήμιων μὲ τὰ θύματά τους καὶ παραμόρφωση τῆς παράδοσης. Αὐτὴ ἡ ἀπατηλὴ οὐδετερότητα ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀποδοχὴ τῆς κυριαρχίας τῶν νικητῶν καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ της στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Κι ἐδῶ πάλι, στὴν ἐκπαίδευση ἐκείνων, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ὀλοκληρωτικὰ

ύποταχτεί, στη συνείδηση τών νέων, πρέπει να προετοιμαστεί ακόμη το έδαφος για την άπελευθερωτική άνοχη.

Η εκπαίδευση προσφέρει ένα ακόμη παράδειγμα άπατηλής, άφηρημένης άνοχης, που παρουσιάζεται σε συγκεκριμενικότητα και αλήθεια : με μια λέξη στην έννοια της αυτοπραγματοποίησης. Με την τάση του να επιτρέπεται στο παιδί κάθε είδους άποχαλίνωση μέχρι τη διαρκή ψυχολογική άπασχόληση με τα προσωπικά προβλήματα του φοιτητή, μπαίνει σε ενέργεια ένα κίνημα μεγάλης έκτασης ενάντια στο κακό της ψυχικής καταπίεσης και για χάρη της ανάγκης να βρεϊ κανείς τον ίδιο του τον έαυτό. Συχνά παραμερίζεται το έρώτημα, τί πρέπει να καταπιεστεί, πριν μπορέσει κανείς να πραγματοποιήσει τον έαυτό του. Το δυναμικό του άτομου είναι κατά κύριο λόγο άρνητικό, είναι ένα μέρος του δυναμικού της κοινωνίας του : της επιθετικότητας, του αίσθήματος ένοχης, της άμάθειας, της μνησικακίας και της σκληρότητας. "Αν ή ταυτότητα του Έγώ πρέπει να είναι κάτι περισσότερο άπό την άμεση πραγματοποίηση αυτού του δυναμικού (του βλαβερού για το άτομο), τότε αυτή χρειάζεται καταπίεση και μετουσίωση, συνειδητή διαμόρφωση. Αυτή ή διαδικασία περικλείνει σε κάθε βαθμίδα (για να χρησιμοποιήσουμε τις γελοιοποιημένες έννοιες, που άποκαλύπτουν έδω τη δεσμευτική τους συγκεκριμενικότητα), την άρνηση της άρνησης, τη μετάδοση του άμεσου, και ή ταυτότητα δεν είναι κάτι περισσότερο ή λιγότερο άπό τη διαδικασία αυτή. Η «άλλοτρίωση» είναι το διαρκές και ουσιαστικό στοιχείο της ταυτότητας, ή αντικειμενική πλευρά του ύποκειμένου, και όχι αυτό σαν το όποιο την παρουσιάζουν σήμερα : μια άρρώστια, μια ψυχολογική κατάσταση. Ο Freud γνώριζε πολύ καλά τη διαφορά ανάμεσα στην προοδευτική και όπισθοδρομική, ανάμεσα στην άπελευθερωτική και καταστρεπτική καταπίεση. Η διαφήμιση της αυτοπραγματοποίησης εύνοεί τον παραμερισμό και τών δύο, εύνοεί την ύπαρξη στην άμεσότητα, ή όποια μέσα σε μια καταπιεστική κοινωνία (για να χρησιμοποιήσουμε ακόμη έναν όρο του Hegel) είναι κακή άμεσότητα. Άπομονώνει το άτομο άπό τη μια διάσταση, στην

όποια θά μπορούσε «νά βρεῖ τὸν ἑαυτό του» : ἀπὸ τὴν πολιτική του ὕπαρξη ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα ὀλόκληρης τῆς ὕπαρξής του. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἐνθαρρύνει τὸν μὴ-κονφορμισμό καὶ τὴν ἀποχαλίνωση σὲ καταυθύνσεις, οἱ ὁποῖες ἀφήνουν ἀνέπαφους τοὺς πραγματικούς καταπιεστικούς μηχανισμούς τῆς κοινωνίας ἢ μᾶλλον τοὺς δυναμώνουν, μὲ τὸ νὰ ἀντικαθιστοῦν τὴν περισσότερο ἀπὸ ἰδιωτική καὶ προσωπική καὶ γι' αὐτὸ πραγματική ἀντίσταση μὲ τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ἰδιωτικῆς καὶ προσωπικῆς ἐξέγερσης. Ὁ ὑποβιβασμός, ποὺ συμβαδίζει μὲ τὴν αὐτοπραγματοποίηση αὐτῆς τῆς μορφῆς, εἶναι τόσο καταπιεστικός, ὅσο αὐτὸς ἐξασθενεῖ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ, τὴν καταλυτική δύναμη ἐκείνης τῆς ἄτυχης συνείδησης, ἡ ὁποία δὲν εὐωχεῖται στὴν ἀρχετυπική, προσωπική ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση (Frustration) — ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀπελπιστικό ξαναζωντάνεμα τοῦ Id (Es, Αὐτό), τὸ ὁποῖο ἀργὰ ἢ γρήγορα ὑποτάσσεται στὸν πανταχοῦ παρόντα ὀρθολογισμό τῆς γραφειοκρατίας — ἀλλὰ ἀναγνωρίζει τὴν τρομακτικότητα τοῦ Ὁλου στὴν προσωπική ἀποτυχία καὶ πραγματοποιεῖται ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ γνώση.

Προσπάθησα νὰ δείξω, πῶς οἱ ἀλλαγές στὶς προηγμένες δημοκρατικές κοινωνίες, οἱ ὁποῖες κατάστρεψαν τὶς βάσεις τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἄλλαξαν καὶ τὴ φιλελεύθερη λειτουργία τῆς ἀνοχῆς. Ἡ ἀνοχή, ἡ ὁποία ἦταν τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς, ἀντιπροσωπεύεται καὶ ἀσκεῖται ἀκόμη (μὲ σοβαροὺς περιορισμούς), ἐνῶ ἡ οἰκονομική καὶ πολιτική διαδικασία ὑποτάσσεται σὲ μιὰ καθολική καὶ ἀποτελεσματική διοίκηση σὲ συμφωνία μὲ τὰ κυρίαρχα συμφέροντα. Ἀπ' αὐτὸ προέρχεται μιὰ ἀντικειμενική ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν οἰκονομική καὶ πολιτική δομὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τοῦ *laissez-faire* ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀλλαγμένη κοινωνική δομὴ ἔχει τὴν τάση νὰ ἐξασθενεῖ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀνοχῆς ἀπέναντι σὲ παρεκκλίνοντα καὶ ἀντιπολιτευτικὰ κινήματα καὶ νὰ ἐνισχύει συντηρητικές καὶ ἀντιδραστικές δυνάμεις. Ἡ ἰσότητα τῆς ἀνοχῆς γίνεται ἀφηρημένη, νοθευμένη. Μὲ τὴν πραγματική κατάπτωση τῶν δυνάμεων, ποὺ παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἡ ἀντιπολίτευση ἀπομονώνεται σὲ μικρές, συχνὰ

μεταξύ τους αντιμαχόμενες ομάδες, οί όποϊες άκόμη και σ' έκεϊνα τὰ στενὰ όρια, που τϊς τοποθετεϊ ή ιεραρχική δομή τής κοινωνίας και τϊς άνέχεται, είναι αδύναμες, γιατί παραμένουν μέσα στα όρια αυτά. Άλλά ή άνοχη που τους δείχνηται είναι άπατηλή και εύνοεϊ τήν εύθυγράμμισή τους. Πάνω στις στέρρες βάσεις μιᾶς εύθυγραμμισμένης κοινωνίας, ή όποια άρνεϊται τήν ποιοτική άλλαγή, μιᾶ τέτοια άνοχη έξυπηρετεϊ τήν άναχαίτιση και όχι τήν προαγωγή τής άλλαγής.

Άκριβῶς αυτές οί συνθήκες κάνουν τήν κριτική μιᾶς τέτοιας άνοχής άφηρημένη και άκαδημαϊκή, και ή πρόταση, ότι ή ίσοροπία άνάμεσα στην άνοχη άπέναντι στη δεξιά και άπέναντι στην άριστερά πρέπει νά επαναφερθεϊ, για νά ανανεωθεϊ ή άπελευθερωτική λειτουργία τής άνοχής, άποδειχνηται γρήγορα σαν άπραγματοποίητη θεωρία. Έξάλλου μιᾶ τέτοια άλλαγή φαίνεται νά είναι ταυτόσημη με τήν είσαγωγή ενός «δικαιώματος» για άντίσταση, που φτάνει μέχρι τήν άνατροπή. Ένα τέτοιο δικαίωμα για μιᾶ ομάδα ή για ένα άτομο ενάντια σε μιᾶ συνταγματική κυβέρνηση, που βασίζεται στην πλειοψηφία του λαου, δέν ύπάρχει και δέν μπορεϊ νά ύπάρξει σαν τέτοιο. Νομίζω όμως, ότι για καταπιεζόμενες και καταπατούμενες μειονότητες ύπάρχει ένα «φυσικό δικαίωμα» για άντίσταση και χρησιμοποίηση παράνομων μέσων, όταν τὰ νόμιμα άποδειχνηται άνεπαρκή. Νόμος και τάξη είναι παντου και πάντοτε νόμος και τάξη εκείνων, που ύπερασπίζονται τήν έγκαθιδρυμένη ιεραρχία. Είναι παράλογο νά κάνει κανεις έκκληση, στο όνομα τής έγκυρότητας αυτού του νόμου και αυτής τής τάξης, σ' αυτούς που ύποφέρουν κάτω απ' αυτά και τὰ καταπολεμοῦν — όχι από ιδιωτικό συμφέρον ή από προσωπική έκδίκηση, αλλά γιατί θέλουν νά είναι άνθρωποι. Γι' αυτούς δέν ύπάρχει κανένας άλλος δικαστής, εκτός από τϊς διορισμένες αρχές, τήν άστυνομία και τή δική τους συνείδηση. Όταν χρησιμοποιοῦν βία, δέν αρχίζουν μιᾶ νέα σειρά βίαιων πράξεων, αλλά διασποῦν τήν έγκαθιδρυμένη. Το ότι θα χτυπηθοῦν, τὸ ξέρουν, και όταν είναι πρόθυμοι νά αναλάβουν τὸν κίνδυνο, δέν έχει κανένας τρίτος τὸ δικαίωμα, και λιγότερο απ' όλους ὁ εκπαιδευτικός και ὁ διανοούμενος, νά τους κηρύττει έγκράτεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. 'Αφιερώνεται στους μαθητές μου του πανεπιστημίου Brandeis.
2. Θα ήθελα να τονίσω, ότι ή ανοχή ακόμη και στη δημοκρατική κοινωνία δεν είναι de facto χωρίς διακρίσεις και «καθαρή». «Οι περιορισμοί που δροῦν στο βάθος», που αναφέραμε πιο πάνω, βάζουν στην ανοχή εμπόδια, πριν αυτή αρχίσει να γίνεται αποτελεσματική. 'Η ανταγωνιστική δομή τῆς κοινωνίας παραβλάπτει τους κανόνες του παιχνιδιού. Αυτόι που είναι ενάντιοι στο κατεστημένο σύστημα βρίσκονται αργίοι σέ μειονεκτική θέση, πράγμα που δεν αναιρείται με την ανοχή τῶν ιδεῶν, τῶν λόγων και τῶν ἐφημερίδων τους.
3. Στην πρόσφατη ἐποχή ὁ φασισμός ἦταν συνέπεια τῆς μετάβασης στη βιομηχανική κοινωνία χωρίς ἐπανάσταση. Πρβλ. σχετικά Barrington Moore: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

1. *Theodor W. Adorno : Anmerkungen zum Philosophischen Denken. Περιοδικὸ Neue Deutsche Hefte, τεῦχος 107, Σεπτ. - 'Οκτ. 1965.*
2. *Jürgen Habermas: Erkenntnis und Interesse. Περιοδικὸ Merkur, τεῦχος 213, Δεκ. 1965.*
3. *Herbert Marcuse : Repressive Toleranz. Στὸν τόμο Kritik der reinen Toleranz τῶν R.P. Wolff, B. Moore καὶ H. Marcuse, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1966. 'Ο τίτλος τοῦ ἀγγλικοῦ βιβλίου εἶναι Critique of Pure Tolerance, Beacon Press, Boston 1965.*